

نقش برجسته نویافته دوره آشور نو در شیخا ایلام

عبدالملک شنبه زاده* و سجاد علی بیگی**

* کارشناس سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام.
** دانشجوی دکتری باستان شناسی پیش از تاریخ دانشگاه تهران - مدرس موسسه آموزش عالی مولانا.

چکیده

تاکنون مدارک مستقیم اندکی از لشگرکشی ها و درگیری های آشوریان با ساکنان منطقه زاگرس در خود منطقه به دست آمده است. این در حالی است که بایگانی های آشوری و نقوش برجسته کاخ های دوره آشور نو در شمال بین النهرین اطلاعات ارزشمندی را در خصوص لشگرکشی ها، درگیری ها و پیروزی های آشوریان در اختیار قرار می دهند. به طور کلی مدارک اینچنینی در خاک خود ماد و عیلام نسبتاً ناچیز و پراکنده اند؛ از این رو مدارک و کشفیات جدید می توانند اطلاعات سودمندی را به دانش ما در این باره بیفزایند. طی بازدیدهای اخیر دو کوهنورد در سال ۱۳۸۷ در جنوب شرقی ایلام نقش برجسته ای صخره ای کشف گردید که شخصی را با لباس، کلاه و گارد کاملاً آشوری نشان می دهد. هر چند به علت فقدان کتیبه بحث در مورد سازنده این نقش دشوار به نظر می رسد؛ اما بر اساس مشابهنه های نزدیک با نقش برجسته اشکفت گل گل به نظر می رسد که این شخص همان کسی است که در اشکفت گل گل نقش شده و احتمالاً یکی از سه پادشاه نیرومند متأخر دوره آشور نو یعنی سناخریب، آشوربانی پال و یا آسرحدون را نشان می دهد.

واژگان کلیدی: زاگرس مرکزی، ایلام، حیدرآباد میشخاص، نقش برجسته، دوره آشور نو.

مقدمه

اهمیت است. با قدرت گیری آشوریان اغلب این درگیری ها به منطقه زاگرس کشیده شد و به همین سبب روز به روز بر گستره فرمانروایی آنها افزوده می شد. کوهستان زاگرس و بویژه نیمه غربی و شمال غرب ایران نزد آشوریان منبع پایان ناپذیری از غنایم پر ارزش به شمار می آمد. در فاصله سده های دهم تا هفتم ق.م آشوریان با هدف دستیابی به منابع طبیعی و معدنی غنی سرزمین ماد و نظارت بر شاهراه خراسان بزرگ بارها و

غرب ایران طی قرون دهم تا هفتم ق.م شاهد درگیری های متعدد و زد و خورد های شدیدی میان اقوام ساکن در منطقه بویژه اورارتوها، آشوری ها، بابلی ها، ماناها، عیلامی ها و مادها با یکدیگر بوده است. در این میان درگیری های آشوریان با همسایگان شرقی خود در کوهستانهای زاگرس که همواره به لحاظ مقاصد اقتصادی مورد توجه آشوریان بوده، بسیار با

بارها به زاگرس تاختند (ملکزاده، ۱۳۸۲).

به طور کلی مدارک و نوشته‌های میان رودانی به کرات به نبردهای میان ماد و آشور و یا حملات پی‌درپی آشوریان به خاک عیلام اشاره کرده‌اند. با آنکه در خاک آشور شواهد و مدارک کافی در مورد لشکرکشی‌ها، درگیری‌ها، پیروزی‌ها و فتوحات آشوریان در خاک ماد و عیلام به دست آمده، اما شواهد چندانی در این باره در خاک ماد به دست نیامده است. مدارک کنونی تنها محدود به سه کتیبه، نقش برجسته و سنگ یادمان است که در بخش‌های مختلف سرزمین‌های واقع در شرق آشور به دست آمده است. هرچند شمار این یافته‌ها اندک است؛ اما تا حدودی توانسته اطلاعات ارزشمندی را به ویژه در خصوص مسیر لشکرکشی‌ها، سرزمین‌های مورد نظر، شرح لشکرکشی‌ها و محدوده تحت تصرف آشوریان در اختیار قرار دهد. این در حالی است که کشف هر یادمان دیگری از این دوران می‌تواند اطلاعات ارزشمندی را در خصوص محل وقوع حوادث و رویدادهای مهم و حتی گستره تحت تصرف امپراطوری آشور در اختیار قرار دهد. بی‌تردید مدارک بیشتری، بیش از آنچه تاکنون شناسایی گردیده وجود دارد که می‌تواند ما را در بازسازی گذشته وقایع مهم قرون دهم تا هفتم ق.م یاری کند. کشف نقش برجسته دیگری از این دوره - که به احتمال فراوان در ارتباط با فتوحات و درگیری‌های آشوریان در خاک ماد و عیلام است - می‌تواند زمینه‌ای از سرگیری پژوهشهای باستان‌شناختی و تاریخی در خصوص جغرافیای تاریخی زاگرس مرکزی طی دوره آشور نو باشد. این در حالی است که هم اکنون نیز ندانسته‌های فراوانی در خصوص بسیاری از راه‌ها، مسیرها، مکان‌ها، شهرها و حتی رخدادها این دوره وجود دارد.

سنگ نبشته‌ها و سنگ یادمان‌های آشوری در خاک ماد

از زمان کشف نخستین یادمان‌های مربوط به درگیری و پیروزی آشوریان در خاک ماد چیزی نزدیک به ۴ دهه می‌گذرد و محققین مختلفی توانسته‌اند به بازسازی جغرافیای تاریخی منطقه زاگرس مرکزی طی قرون هشتم تا هفتم ق.م بپردازند (Levine, 1974; Medvedskaya, 1973 & 1974). تاکنون تنها از سه

محل در منطقه زاگرس مرکزی نقوش برجسته، کتیبه و یا سنگ یادمان جنگ‌ها و پیروزی‌های پادشاهان آشوری بر ساکنان منطقه زاگرس کشف شده است. این منابع از این رو که تنها مدارک موجود در خصوص درگیری‌های آشوریان با مادها و احتمالاً عیلامی‌ها در خاک این سرزمین‌ها هستند؛ بسیار با اهمیتند.

برای نخستین بار لوئیس لوین و تامس کایلر یانگ در بررسی‌های سال ۱۹۶۵ در دره اسدآباد موفق به کشف یک سنگ یادمان در نزدیکی روستایی به نام نجف آباد در اسدآباد همدان شدند (Levine, 1972). این سنگ یادمان که اکنون در موزه ایران باستان نگهداری می‌شود؛ قطعه سنگ بزرگی است که در سطح آن تصویر پادشاه آشوری و کتیبه‌ای به خط میخی حجاری شده است (تصویر ۱). لوین براساس تصویرشاه و متن کتیبه این سنگ یادمان را یادگاری از زمان ششمین لشکرکشی سارگون دوم به سرزمین مادها و ماناها و سال ۷۱۶ ق.م می‌داند (Levine, 1971 & 1972). براساس محل کشف این سنگ یادمان در نزدیکی جاده خراسان بزرگ لوین معتقد است که این منطقه در انتهای مسیر لشکرکشی سارگون دوم واقع شده و بنابراین سرزمین ماد در غرب کوه الوند (همدان) قرار داشته است (Levine, 1972). با این حال این مدووسکایا این پرسش را که چرا باید این محل را ضرورتاً پایان مسیر لشکرکشی سارگون دوم دانست مطرح می‌داند و معتقد است که به احتمال این سنگ یادمان پس از بازگشت از لشکرکشی برپا شده است (Medvedskaya, 1992). پرسش و استدلالی نسبتاً منطقی که کاملاً نیز به جا به نظر می‌رسد. پس از کشف استل نجف‌آباد، علی‌اکبر سرفراز در سال ۱۳۴۷ که از سوی مرکز باستان‌شناسی ایران مأمور بررسی منطقه اورامانات (هورامان) بود؛ موفق به کشف نقش برجسته و کتیبه‌ای در محلی به نام تنگی‌ور در ۵۰ کیلومتری جنوب غربی سنندج و ۵۰ کیلومتری غرب کامیاران شد (سرفراز، ۱۳۴۷). این نقش برجسته که پادشاهی آشوری را نشان می‌دهد دارای کتیبه‌ای به خط میخی آشوری است و بر سر یکی از راه‌ها و معابر باستانی مهم غرب ایران قرار گرفته است (زارعی، ۱۳۸۳). این نقش برجسته نیم رخ راست پادشاهی را که به صورت تمام قد ترسیم شده را نشان

این نقش می تواند مربوط به زمان آسرحدون و با احتمال کمتری مربوط به زمان آشور بانی پال باشد (Van Der Spek, 1977).

نقش برجسته نویافته در حیدرآباد ایلام

در سال ۱۳۸۷ در ۲ کیلومتری شمال روستای حیدرآباد میشخاص و در نزدیکی سرچشمه رودخانه سراب میشخاص به طور اتفاقی نقش برجسته ای کشف شد. این کشف با گزارش دو کوهنورد ایلامی و با همکاری عبدالملک شنبه زاده انجام شد. این نقش بر روی صخره‌ای در دامنه ناهمواری های کبیرکوه در ۳۲ کیلومتری جنوب شهر ایلام و در حدود یازده کیلومتری نقش برجسته اشکفت گل گل در حاشیه باغات و مزارع کشاورزی در حاشیه رودخانه میشخاص واقع شده است (نقشه ۱، تصویر ۳، تصویر رنگی ۱۸ و ۴). به طور کلی میشخاص منطقه ای نسبتاً کوهستانی و خوش آب و هوا است و جاده ارتباطی ایلام به بدره، دره شهر و پیشکوه از گذشته های دور از این محدوده می گذشته است.

نقش برجسته بر روی صخره‌ای آهکی که ۱۰-۱۲ متر از سطح زمین ارتفاع دارد؛ قرار گرفته و در یک کادر ایوان مانند کم عمق ایجاد گردیده است. به طور کلی این نقش حدود ۱۱۰ سانتیمتر ارتفاع و ۷۵ سانتیمتر پهنا دارد و به صورت نه چندان برجسته‌ای حجاری شده است (Alibaigi et al. in press). این نقش مردی ایستاده را به صورت تمام قد، که رو به سمت چپ دارد را نشان می دهد. مرد ردایی بلند که تا قوزک پایش می رسد؛ بر تن و کلاه مخروطی بر سر دارد که در راس آن اندکی باریکتر می شود. موی سر این فرد تا پشت گردن آمده و به صورت دسته‌ای موی مجعد به طور افقی روی شانه ها و پشت گردن قرار گرفته است. ریش وی به صورت چهارگوش و مجعد نشان داده شده است. این شخص که به احتمال پادشاه را نشان می دهد تبری بر کمر و عصایی در دست دارد که یکسر آن حالت گوی مانند است و دست راستش را که به نظر می رسد شئی در میان آن قرار دارد تا رو به روی صورت بالا آورده است. در پشت سر پادشاه نمادهایی چون ستاره هشت پر ایشثار، ماه نماد سین و گوی های هفت گانه که یادآور خدایان آشوری و بین النهرینی است؛ دیده می شود. در روبه روی صورت

می دهد (شکل ۱). کتیبه مفصل ۵۰-۴۵ سطری این نقش برجسته اطلاعات ارزشمندی را در خصوص شرح پیروزی های سارگون و لشکرکشی به سرزمین کرک (Karalla) در اختیار قرار می دهد. جولیان رید این نقش برجسته را مربوط به زمان تیگلات پیلسر یا سارگون دوم می داند (Reade, 1977). چندی بعد گرنٹ فریم توانست با ترجمه و انتشار متن کامل کتیبه به تفسیر وقایعی که در این کتیبه رخ داده پردازد (Frame, 1999). فریم معتقد است که نقش برجسته و کتیبه تنگی‌ور به احتمال مربوط به سال ۷۰۵ یا ۷۰۶ ق.م و همزمان با پایان فرمانروایی سارگون دوم است (Frame, 1999). به طور کلی کتیبه تنگی‌ور به دلیل اشاره به موضوعات مختلف و اشاره به نام‌جاییهای متعدد مهم و حائز اهمیت است.

حدود سه چهار سال بعد لویی واندنبرگ طی بررسی منطقه پشتکوه در سال ۱۹۷۲ و در محلی به نام اشکفت گل گل در ۳۰ کیلومتری جنوب ایلام موفق به کشف سنگ نبشته و نقش برجسته دیگری از این دوره شد (Vanden Berghe, 1973). این اثر که شباهت زیادی به نقش برجسته و کتیبه تنگی‌ور دارد پادشاهی آشوری را به صورت تمام قد که رو به سمت چپ نمایش داده شده را نشان می دهد (شکل ۲ و تصویر ۲). شاه جامه ساده بلندی به تن و کلاه استوانه‌ای- مخروطی به سر دارد و مسلح به شمشیری است. سطح نقش برجسته پوشیده از کتیبه‌ای به خط میخی در ۳۶ سطر است. در مقابل چهره پادشاه نیز دو نماد مذهبی به صورت یک حلقه بالدار و یک تاج و در پشت سر وی تعدادی گوی و یک هلال ماه دیده می شود. متأسفانه آن بخش از کتیبه که به نام پادشاه اشاره نموده، تخریب شده است. با این حال گریسون و لوین احتمال تعلق این نقش را به یکی از سه پادشاه متأخر معروف آشوری یعنی سناخریب، آسرحدون و آشوربانی پال بیش از دیگران می دانند (Grayson & Levine, 1975). جولیان رید معتقد است که اشکفت گل گل به سختی می تواند قدیمی تر از سال ۶۸۸ ق.م باشد و معتقد است که به احتمال این نقش مربوط به یک فرمانده نظامی آشوری است تا یک پادشاه. با این حال وی این اثر را همزمان با دوره آشور بانی پال می داند (Reade, 1977). واندراسیک نیز معتقد است که

توجه به فقدان کتیبه در این نقش برجسته اظهار نظر قطعی در مورد تعلق این نقش به یکی از پادشاهان دوره آشور نو دشوار به نظر می‌رسد. بر این اساس به نظر می‌رسد با توجه به پیشنهادات ارائه شده در مورد امکان تعلق نقش اشکفت گل گل به یکی از سه پادشاه مقتدر آشوری یعنی سناخریب، آسرحدون و آشوربانی پال، به نظر می‌رسد که این نقش برجسته نیز به احتمال فراوان متعلق به قرن هفتم ق.م و دوره آسرحدون یا آشوربانی پال است. با این حال در حال حاضر نمی‌توانیم در مورد چرایی قرارگرفتن نقش برجسته در این مکان بحث کنیم و پرسش‌هایی چون: آیا حیدرآباد میشخاص محل یکی از درگیری‌های آشوریان با ساکنان منطقه بوده و یا مرز جدید عیلام و یا ماد را با آشوریان نشان می‌دهد؟ و یا اینکه این منطقه بر سر مسیر یکی از لشگرکشی‌ها آشوریان واقع شده است؟ تا زمان انجام پژوهش‌های گسترده‌تر به قوت خود باقی خواهد ماند.

سپاسگزاری

نگارندگان از دو کوهنورد ایلامی آقایان مسعود حاتمی و حسین منصوری نسب که پس از کشف نقش برجسته ما را در جریان گذاشتند سپاسگزاری و قدردانی می‌نمایند. از پرفسور ارنی هرینک و دکتر برونو اورلت برای ویرایش مقاله و تذکرات سودمندشان، از دکتر خداکرم مظاهری به سبب در اختیار قرار نهادن طرح نقش برجسته اشکفت گل گل و از امیر ساعد موچشی به سبب بازخوانی متن مقاله قدردانی می‌نماییم. همچنین از محمد نوراللهی برای عکاسی، از رضا ناصری به خاطر طراحی نقش برجسته و از رضا صفرلکی به خاطر همراهی در بازدید آن سپاسگزاریم.

شخص همچون نقش برجسته اشکفت گل گل یک حلقه بالدار (نماد شمش) و یک تاج (نماد خدای آشور) ایجاد شده است (تصاویر ۵، ۶ و ۷ و شکل ۳). متأسفانه قسمتی از این نقش برجسته بدلیل نا مرغوب بودن نوع سنگ از بین رفته است. نگاهی به نقش برجسته نشان می‌دهد که این نقش مشابهت‌های نزدیکی با نقش برجسته آشوری اشکفت گل گل و تا حدودی با نقش برجسته تنگی و دارد. با این تفاوت که این نقش برجسته‌ها دارای کتیبه بوده و این یکی فاقد کتیبه است. با این وجود این احتمال که این نقش نیز کتیبه‌ای داشته و کتیبه آن به طور کامل از بین رفته، وجود دارد. به طور کلی برجستگی نقوش برجسته آشوری همیشه اندک است. شاید این موضوع یکی از دلایلی است که این نقوش تا حدودی از بین رفته‌اند.

به هر حال اکنون این پرسش که چرا پادشاهان آشوری در این فاصله اندک دو نقش برجسته نسبتاً همسان را در مکانی مشابه از لحاظ طبیعی و جغرافیایی اجرا کرده‌اند؛ مطرح می‌شود؟ آیا نقوش اشکفت گل گل و حیدرآباد میشخاص مربوط به یک پادشاه است؟ آیا محل این دو نقش برجسته مکان درگیری و یا رخ داده‌های مهمی طی دوره آشور نو بوده و یا نشان دهنده حد و مرز آشوریان با عیلامی‌ها و مادها و یا پیشروی آشوریان در زاگرس است؟ آیا وجود این نقش برجسته‌ها با حمله آشوریان به مدکتو و عیلام ارتباط دارد و یا اینکه دلایل دیگری دارد؟

سخن پایانی

به طور کلی نقش برجسته نویافته میشخاص تشابهات نزدیکی با نقش برجسته اشکفت گل گل دارد. کلاه، لباس و شیوه آرایش مو و ریش در هر دو نقش برجسته نسبتاً مشابه است. بعلاوه هر دو نقش در کادری ایوان مانند با فرورفتگی اندک و رو به سمت چپ نشان داده شده‌اند. هر چند این نقش برجسته فاقد کتیبه است؛ اما حضور نمادهای مذهبی ماه و ستاره و خورشید در پشت سر شاه، تاج و حلقه بالدار در مقابل صورت شاه و حمل سلاح‌های مشابه در هر دو نقش برجسته این احتمال را که شخص حجاری شده همان کسی است که تصویر وی در نقش برجسته اشکفت گل گل حجاری شده‌را، تقویت می‌کند. با

منابع

الف) فارسی

مظاهری، خداکریم، ۱۳۸۵. نقش برجسته اشکفت گل گل: یادگاری از هنر حجاری دوره آشور جدید، پیام باستان شناس، سال سوم، شماره ششم، صص: ۶۳-۷۴.

ملکزاده، مهرداد، ۱۳۸۲. دژهای مادی و سپاهیان آشوری، باستان-پژوهی، سال پنجم، شماره ۱۱، صص: ۴۷-۵۶.

ب) غیرفارسی

زارعی، محمد ابراهیم، ۱۳۸۳. نقش برجسته و کنیه تنگی ور، نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی، شماره ۷، صص: ۱۱-۳۰.

سرفراز، علی اکبر، ۱۳۴۷. سنگ نوشته میخی اورامانات، مجله بررسی های تاریخی، سال سوم، شماره پنجم، صص: ۱۳-۲۰.

Alibaigi, S., A.M. Shanbehzadeh & H. Alibaigi, n-d., Discovery of A neo-Assyrian Rock- Relief at Mishkhas, Ilam Province (Iran), *Iranica Antiqua* 47 (In press).

Frame, G., 1999, The inscription of Sargon II at Tangi-var, *Orientalia* 68, pp. 31-57.

Grayson, A.K., & Levine, L.D., 1975, The Assyrian relief from Shkaft-i Gul Gul, *Iranica Antiqua*, XI, pp. 29-38.

Levine, L.D., 1971, The Iron Age revealed, *Expedition XIII*, pp. 39-43.

—————, 1972, *Two Neo Assyrian stele from Iran*, Toronto, Royal Ontario Museum.

—————, 1973, Geography steadies in the neo-Assyrian Zagros, *Iran XI*, pp. 1-27.

Levine, L.D., 1974, Geography steadies in the neo-Assyrian Zagros II, *Iran XII*, pp. 99-124.

Medveskaya, I., 1992, The Question of the identification of 8-7 century median sites and the formation of the Iranian Architectural tradition, *AMI* 26, pp. 73-79.

Reade, J., 1977, Shkaft-i Gul Gul: Its date and symbolism, *Iranica Antiqua*, XII, pp. 33-48.

Vanden Berghe, L., 1973, Pusht-i Kuh, Luristan, *Iran*, XI: 207-209 (PL. XIII and XIV a).

Van Der Spek, R.J., 1977, The Assyrian Royal rock inscription from Shkaft-i Gul Gul, *Iranica Antiqua*, XII, pp. 45-47.

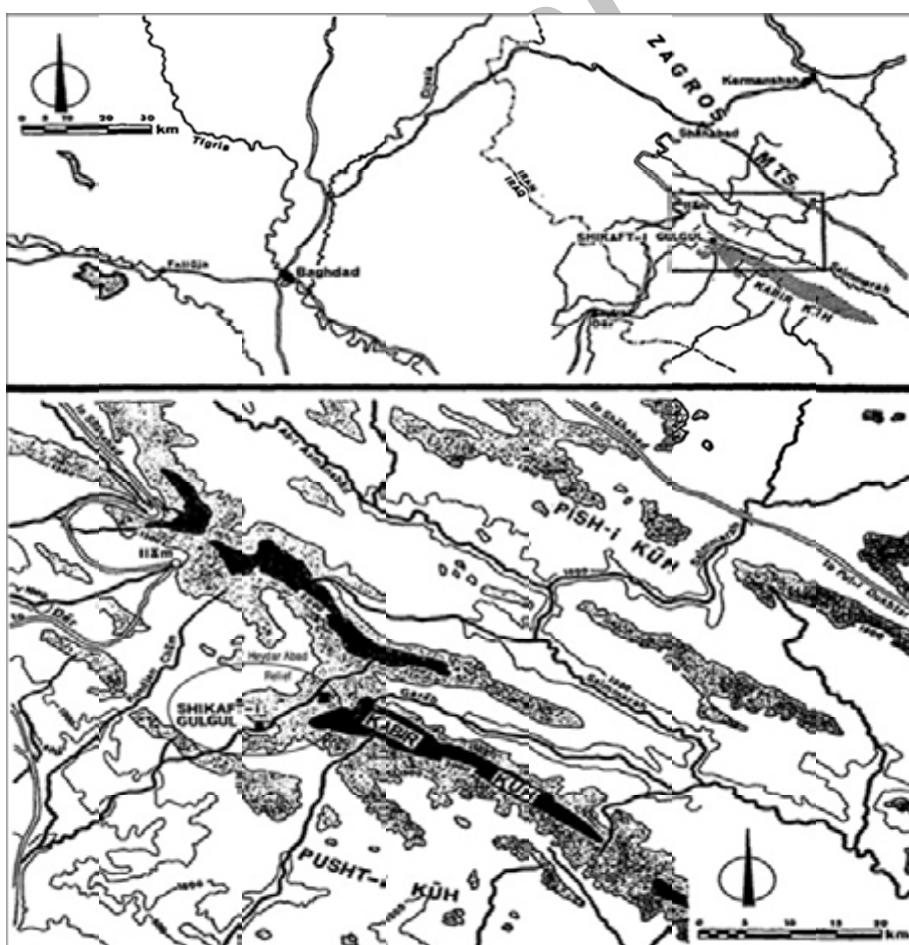
تصاویر

تصویر ۱: سنگ یادمان پیروزی سارگن دوم در نجف آباد اسد آباد (بر گرفته از: Levine, 1971: 43).

شکل ۱: طرحی از نقش برجسته و کتیبه سارگون دوم در تنگی ور (برگرفته از سرفراز، ۱۳۴۷: شکل های ۳ و ۴).

نقشه ۱. موقعیت نقش برجسته نویافته در حیدرآباد و نقش برجسته اشکفت گل گل (برگرفته از: Grayson & Levine, 1975: 30)

شکل ۲: طرحی از نقش برجسته اشکفت گل گل (برگرفته از مظاهری، ۱۳۸۵: ۷۴).

تصویر ۲: تصویری از نقش برجسته اشکفت گل گل (برگرفته از: Vanden Berghe, 1973: PL. XIII).

تصویر ۳: دورنمایی از وضعیت فرارگیری نقش برجسته میشخاص نسبت به اطراف.

تصویر ۴: موقعیت نقش برجسته آشوری میشخاص بر روی صخره واقع در حاشیه رودخانه میشخاص

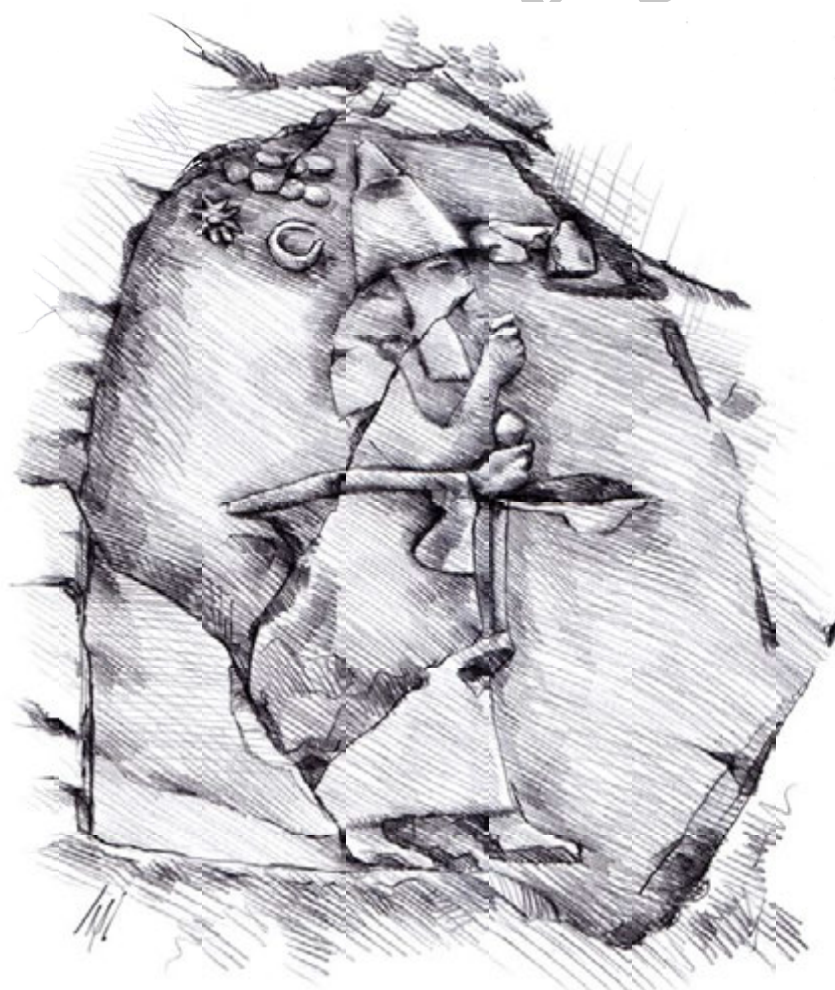
تصویر ۵: نقش برجسته آشوری میشخاص

تصویر ۶: نمایی نزدیک از نقش برجسته آشوری میشخاص

تصویر ۷: جزئیات نقش برجسته آشوری میشخاص

شکل ۳: طرح نقش برجسته آشورنو در میشخاص (طرح از رضا ناصری).